O‘ZBEKISTON TARIXIY-MADANIY MEROSIDA QADIMGI DAVLATCHILIK RAMZLARI: ARXEOLOGIK VA TASVIRIY MANBALAR TAHLILI

Xurramova Sevinch Jamshid qizi
Guliston davlat pedagogika instituti
Tarix yo‘nalishi 33-24 guruh talabasi

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyo xalqlari tarixida davlat va hokimiyat ramzlari sifatida qo‘llanilgan tug‘, bayroq hamda tamg‘alarning kelib chiqishi, vazifalari va tarixiy taraqqiyoti yoritiladi. Yozma manbalar, arxeologik topilmalar va tasviriy san’at namunalari asosida qadimgi turkiy xalqlarda tug‘ning muqaddas maqomi, bayroqlarning siyosiy-harbiy ahamiyati, tamg‘alarning urug‘-qabila mansubligi va mulkni belgilashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, Afrosiyob devoriy suratlari, “Avesto”, “Boburnoma” va o‘rta asr tarixiy manbalaridagi ma’lumotlar orqali ramzlarning davlatchilik an’analari, etnik jarayonlar va ijtimoiy munosabatlarni o‘rganishdagi ilmiy ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar. qadimgi davlatchilik, davlat ramzlari, tug‘, bayroq, tamg‘a, turkiy xalqlar, Afrosiyob, Sug‘d, Baqtriya, totemizm, etnik tarix.

Kirish

Har bir xalq o‘zining tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va ijtimoiy tajribasini turli ramzlar orqali ifodalab kelgan. Muayyan davrlarda bu ramzlar nafaqat madaniy qarashlarni, balki siyosiy hokimiyatni, harbiy uyushuvni va jamoaning o‘zligini ham namoyon etgan. Hukmdorlar hamda davlatlar qo‘llagan belgilar xalqning kelib chiqishi va qadimiyligi, sulolaviy an’analar, siyosiy birlashuv, madaniy yutuqlar va jamoaviy xotira bilan bog‘liq mazmunlarni o‘zida mujassamlashtirgan.

Arxeologik qazishmalar Markaziy Osiyoda tamg‘alar, tug‘lar, bayroqlar, muhrlar, tangalar va kundalik buyumlarda turli urug‘, shahar, davlat yoki hunarmandchilik uyushmalariga tegishli belgilar ishlatilganini ko‘rsatadi. Bunday manbalar iqtisodiy va ijtimoiy hayot, turmush madaniyati, san’at, siyosiy tuzilmalar hamda sulolalar tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois qadimgi ramzlarni yozma manbalar va arxeologik dalillar bilan qiyosiy o‘rganish davlatchilik tarixining ayrim jihatlarini aniqlashtirish imkonini beradi.

Tug‘ - hokimiyat va harbiy birlik timsoli

Davlat bayrog‘ining qadimgi shakllaridan biri sifatida tug‘ alohida o‘rin tutadi. Qadimgi turkiy muhitda tug‘ oddiy harbiy belgi bo‘lib qolmay, urug‘ ruhi va jamoaning muqaddas timsoli sifatida ham e’zozlangan. Ko‘chmanchi qo‘shinlarda u harbiy tuzilmaning ajralmas qismi bo‘lgan; ayrim manbalarda har bir urug‘ yoki bo‘linmaning o‘z tug‘i mavjudligi qayd etiladi. Jumladan, jujanlar harbiy-ma’muriy

tizimida ming kishilik bo‘linma tarkibidagi yuz kishiga bittadan tug‘ to‘g‘ri kelgani, jami o‘nta tug‘ bo‘lgani haqida ma’lumot keltiriladi [Гумилев Л. 15; Альбаум Л.И. 77.].

An’anaviy turkiy tug‘ uzun tayoqqa mahkamlangan ot dumi yoki bir tutam ot yolidan iborat bo‘lgan. Markaziy Osiyoning ayrim hududlarida qo‘tos dumidan ham foydalanilgan. Tug‘ga metall uchlik, mato bo‘laklari yoki tasmalar biriktirilishi mumkin edi. Uning ko‘rinishi va rangi hukmdorning maqomi yoki harbiy birlikning o‘ziga xosligini bildirgan.

Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida tug‘ni bayroq ma’nosida izohlaydi. Manbalarda xon va xoqonlarning martabasi to‘qqiz tug‘ bilan ifodalangani, “to‘qqiz tug‘li xon” iborasi esa qudratli hukmdorga nisbatan qo‘llangani qayd etiladi [Mahmud Qoshg‘ariy. 440.]. Tug‘ bilan bog‘liq atamalar ham ijtimoiy-harbiy lavozimlarni anglatgan: “tug‘luq” - tug‘ egasi, “to‘qsoba” esa o‘z tug‘iga ega harbiy qism boshlig‘i sifatida izohlanadi [Абдураимов М.А. 86.].

Afrosiyobdagi Varxuman saroyiga oid VII asr devoriy suratlarida hukmdor va uning a’yonlari bilan birga bir necha tug‘ tasvirlangan. Tadqiqotchilar suratdagi o‘n bir tug‘ni Varxumanga bo‘ysungan hokimliklar yoki harbiy bo‘linmalar bilan bog‘laydilar. Akademik A. Asqarov ushbu tasvirni Markaziy Sug‘dda o‘n bir ixshidlik mavjud bo‘lganligi va ularning Samarqand hukmdori Varxuman atrofida siyosiy birlashuvini aks ettirishi mumkin, deb talqin qiladi [Альбаум Л.И, 77; Асқаров А. 369.]. Bu fikr tasviriy manbalarni siyosiy tarixni o‘rganishda ehtiyotkorlik bilan tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Tug‘ning marosimiy ahamiyati yozma manbalarda ham uchraydi. Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”da mo‘g‘ul xoni huzurida tug‘lar tiklanishi, ularga qarata marosimiy harakatlar bajarilishi, qimiz sochilishi va qo‘shin tomonidan tantanali suron ko‘tarilishi haqida yozadi [Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 90.]. Ushbu qayd tug‘ning harbiy belgi bo‘lish bilan birga, siyosiy hokimiyat va jamoaviy e’tiqod bilan bog‘liq timsol bo‘lganini anglatadi.

Bayroqlarning qadimgi tarixi va siyosiy vazifasi

Bayroq, tug‘, a’lam va sanjoq kabi atamalar turli davr va hududlarda siyosiy yoki harbiy belgilarni ifodalash uchun ishlatilgan. Bayroq jamoaning kimga mansubligini ko‘rsatish, qo‘shinlarni jang maydonida farqlash, xabar yetkazish va hukmdor maqomini namoyon etish vazifalarini bajargan. Dastlab urug‘ yoki jamoa belgisi sifatida shakllangan tasvirlar vaqt o‘tishi bilan hokimiyat ramzlariga aylangan.

Markaziy Osiyo hududidagi bayroq an’analari juda qadimiy ildizlarga ega. “Avesto”ning “Videvdot” qismida Baqtriya “ming tug‘li, ming bayroqli”

mazmunidagi ta’rif bilan tilga olinadi. “Avesto” matnlarida shamolda hilpirayotgan bayroqlar, baland ko‘tarilgan yalovlar va dushman tug‘i haqidagi ifodalar ham uchraydi. Undagi “drafša” so‘zi, shuningdek, sug‘diy va baqtriy tillaridagi o‘xshash shakllar bayroq yoki tug‘ tushunchasi bilan bog‘lanadi [Авеста. 10.]. Bu ma’lumotlar qadimgi Eroniy va Markaziy Osiyo an’analarida bayroqning muhim ramziy o‘ringa ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Firdavsiyning “Shohnoma” asarida temirchi Kavaning charm peshbandidan bayroq yasab, zolim Zahhokka qarshi xalqni kurashga boshlagani hikoya qilinadi. Bu rivoyatda bayroq adolat uchun kurash va xalqning birlashuvi timsoliga aylanadi. Qadimgi san’at yodgorliklari ham harbiy bayroqlarning shakli va ishlatilishiga oid ma’lumot beradi. Masalan, Ermitajda saqlanayotgan VI–VIII asrlarga oid Xorazm kumush idishida qal’ani qamal qilayotgan qo‘shin tasvirlangan bo‘lib, unda turli bayroq va tug‘larni ko‘rish mumkin [Толстов С. П. 216.].

Bayroqning yo‘qotilishi ayrim jamiyatlarda siyosiy va harbiy mag‘lubiyat belgisi hisoblangan. Mo‘g‘ul an’analarida bayroqning dushman qo‘liga tushishi qarshilik ko‘rsatish imkoniyatining yo‘qolishi bilan bog‘langan. Arab muhitida bayroqning shayx chodirida saqlanishi uning hokimiyat maqomini ifodalagan. Xitoy harbiy risolalarida esa bayroq yoki nog‘oraning yo‘qotilishi og‘ir jazo bilan bog‘langan holatlar keltiriladi [Дмитриев С. В. 9.]. Bunday misollar bayroqning oddiy ko‘rsatkich emas, balki intizom, sadoqat va siyosiy nufuz timsoli bo‘lganini ko‘rsatadi.

Ramzlar, totemizm va turkiy dunyoqarash

Qadimgi bayroq va tamg‘alarda uchraydigan tasvirlarning bir qismi diniy qarashlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Ayrim hayvonlar, qushlar yoki daraxtlar urug‘ va qabilalarning himoyachisi, ajdodi yoxud muqaddas timsoli sifatida tasavvur qilingan. Ilmiy adabiyotlarda turkiy xalqlarning tarixiy e’tiqodlarida bo‘ri, ayiq, burgut, ilon va daraxt kabi timsollar muhim o‘rin tutgani qayd etiladi [Аширов А. 16].

Totemistik tasavvurlar vaqt o‘tishi bilan turli shakllarda ifodalangan: hayvonning butun tasviri yoki uning panjasi, tumshug‘i, dumi singari ayrim qismlari ramziy belgiga aylangan. Bunday tasvirlarning barchasini avtomatik ravishda totemizm bilan izohlash mumkin emas; ularning mazmuni topilgan joyi, davri, boshqa tasvirlar va yozma manbalar bilan qiyoslab aniqlanishi lozim.

Turkiy xalqlarning ramziy merosi Xitoy, Rim, Vizantiya, Tibet, arab, hind, fors va turkiy yozma manbalarda, shuningdek, og‘zaki ijod hamda etnografik an’analarda aks etgan. Ko‘plab turkiy qabilalar bo‘rini muqaddas ajdod yoki himoyachi timsoli sifatida tasavvur qilgan. Shu qarashlar bilan bog‘liq holda ayrim bayroq va

tamg‘alarda bo‘ri boshi tasvirlanganligi haqida ma’lumotlar mavjud. Bunday belgilar turkiy jamoalarning kelib chiqish haqidagi tasavvurlari va siyosiy o‘zligini ifodalashga xizmat qilgan.

Oq xunlar yoki eftaliylar bayrog‘i haqidagi ayrim tadqiqotlarda oq rang va besh qirrali och sariq yulduz tasviri tilga olinadi [Маҳмудов Қ. 20-21.]. Biroq qadimgi bayroqlar ko‘pincha to‘liq saqlanib qolmagani sababli ularning rang va tasvirlarini tiklashda manbaning ishonchliligi hamda talqinning ilmiy asoslari alohida tekshirilishi zarur.

Islom davri va o‘rta asr davlatlarining bayroqlari

Islom dini tarqalganidan keyin mintaqadagi siyosiy ramzlar tarkibida o‘zgarishlar yuz berdi. Ayrim hollarda tasviriy belgilar bilan bir qatorda yoki ularning o‘rnida arab yozuvidagi diniy iboralar va matnlar ishlatildi. Bu jarayonni barcha davlatlar uchun bir xil va bir vaqtda sodir bo‘lgan hodisa sifatida ko‘rish to‘g‘ri emas: ramzlarning shakli siyosiy an’ana, diniy muhit va mahalliy madaniyatga qarab farqlangan.

Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida Somoniylar davrida hokimiyatni tasdiqlash bilan bog‘liq bayroq va sarpo yuborish marosimi bayon etiladi. Asarda Nasr ibn Ahmadning Ismoil ibn Ahmadni Buxoroga yuborishi va Ismoilning hokimiyati ramziy tarzda tasdiqlanishi bilan bog‘liq voqea keltirilgan [Наршахий. 148.]. Ushbu ma’lumot bayroqning hukmdorlik vakolatini bildirish va siyosiy qarorni ommaga namoyish etish vositasi bo‘lganini ko‘rsatadi.

Qoraxoniylar, Oltin O‘rda, G‘aznaviylar va Saljuqiylar bayroqlariga oid tavsiflarda turli geometrik shakllar, yarim oy, yulduz, tovus va ikki boshli burgut singari tasvirlar tilga olinadi. Biroq bu bayroqlarning ayrimlari haqidagi ma’lumotlar keyingi davr mualliflari yoki zamonaviy rekonstruksiyalarga tayanishi mumkin. Shuning uchun bayroqlarning rangi va tasvirini qat’iy tarixiy fakt sifatida qabul qilishdan oldin ularning manbalarini alohida tekshirish lozim. Umuman olganda, bayroq o‘rta asrlarda ham hukmdorlik, sulolaviy mansublik va harbiy-siyosiy birlikni ifodalashda davom etgan.

Tamg‘alar va etnik tarixni o‘rganish

Tamg‘a turkiy va boshqa xalqlarda urug‘ yoki qabila mansubligini bildiruvchi belgi sifatida qo‘llanilgan. Uning dastlabki shakllari oddiy geometrik belgilar - doira, kvadrat, uchburchak va chiziqlardan, shuningdek, hayvon yoki qush tasvirlaridan iborat bo‘lishi mumkin. Tamg‘alar chorva mollari, uy-ro‘zg‘or buyumlari va hunarmandchilik mahsulotlariga bosilgan; vaqt o‘tishi bilan ular mulk, oila yoki shaxsga tegishlilikni ham ko‘rsatgan.

Tamg‘alar ko‘pincha avloddan avlodga o‘tib, ayrim hollarda qo‘shimcha chiziq yoki unsur bilan o‘zgartirilgan. Shu sababli bir-biriga o‘xshash tamg‘alar o‘rtasidagi munosabatni aniqlashda faqat tashqi shaklga tayanish yetarli emas. Belgining arxeologik konteksti, tarqalish hududi, yozma manbalardagi qaydlar va etnografik ma’lumotlar birgalikda o‘rganilishi kerak.

O‘zbek xalqining etnik va siyosiy tarixini tadqiq etishda qang‘li va boshqa urug‘-qabilalarga nisbat berilgan tamg‘alar muhim manbalardan hisoblanadi. Adabiyotlarda qang‘lilarning bir tamg‘asi bir chiziq shaklida bo‘lib, “qovurg‘a”, “kosov” yoki “alif” deb atalganligi, ikkinchi shakli esa “qo‘sh alif”, “ikki qovurg‘a” yoki “qo‘sh tamg‘a” nomlari bilan izohlangani keltiriladi. Shunga o‘xshash belgilar qipchoq, qoraqalpoq va boshqird guruhlariga oid ma’lumotlarda ham uchraydi [Шониёзов К. 131-132.]. Ayrim urug‘ nomlarining tamg‘a bilan bog‘lanishi esa belgilarning etnonimlar va jamoaviy xotira bilan aloqasini ko‘rsatadi.

Mahmud Qoshg‘ariy va Rashididdin kabi mualliflar asarlarida qabila belgilariga oid ma’lumotlar uchraydi. O‘g‘uzxon haqidagi rivoyatlar ham tamg‘ani mulk va ulus bilan bog‘liq tushuncha sifatida talqin qilish an’anasini aks ettiradi. Bunday ma’lumotlar tarixiy-etnografik ahamiyatga ega bo‘lsa-da, rivoyat va tarixiy dalil o‘rtasidagi farqni saqlash lozim.

Qadimgi tug‘lar keyingi bayroq an’analarining shakllanishiga, tamg‘alar esa muhr va gerb kabi belgilar rivojiga ta’sir ko‘rsatgan. Ba’zan ramzlar birgalikda qo‘llangan. Jumladan, Amir Temurga nisbat beriladigan uch halqali belgi uning bayrog‘i bilan bog‘liq tasvirlarda ham uchrashi qayd etiladi. Bunday misollar ramzlar tarixini o‘rganishda tasviriy manbalar, moddiy dalillar va yozma xabarlarni qiyosiy tahlil qilish zarurligini yana bir bor ko‘rsatadi.

Xulosa

Qadimgi davlatchilik ramzlari - tug‘, bayroq va tamg‘alar - Markaziy Osiyo xalqlarining siyosiy tarixi, harbiy tashkiloti, diniy tasavvurlari va etnik munosabatlarini o‘rganishda muhim manbalardir. Tug‘ ko‘pincha hukmdorlik va harbiy birlikni, bayroq siyosiy mansublik hamda jamoaviy safarbarlikni, tamg‘a esa urug‘-qabila mansubligi va mulkni belgilashni ifodalagan.

“Avesto”, “Boburnoma”, “Buxoro tarixi” kabi yozma manbalar, Afrosiyob devoriy suratlari va boshqa arxeologik topilmalar ramzlarning tarixiy vazifalarini turli jihatdan yoritadi. Ularni o‘zaro qiyoslash orqali qadimgi va o‘rta asr jamiyatlarida hokimiyat qanday namoyon etilgani, jamoalar o‘zligini qanday ifodalagani hamda ramzlar siyosiy xotirani shakllantirishda qanday rol o‘ynagani haqida xulosalar chiqarish mumkin.

Shu bilan birga, ayrim tarixiy bayroqlarning rangi yoki tasviri haqidagi ma’lumotlar keyingi rekonstruksiyalarga asoslangan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ilmiy tadqiqotlarda manbalarni tanqidiy tahlil qilish, dalil va taxminni farqlash hamda arxeologik, yozma va tasviriy materiallarni birgalikda o‘rganish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гумилев Л. Қадимги турклар. - Тошкент: Фан, 2007. - Б. 15.
2. Маҳмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). 3-жилд. - Тошкент, 1963. - Б. 440.
3. Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. - Алматы: Жалын, 1993. - С. 90.
4. Абдураимов М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве. Т. 2. - Ташкент: Фан, 1966. - С. 86.
5. Альбаум Л. И. Живопись Афрасиаба. - Ташкент: Фан, 1975. - С. 77.
6. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. - Тошкент, 2014. - Б. 369.
7. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. - Тошкент: Юлдузча, 1990. - Б. 90.
8. Авеста: “Видевдот” китоби / М. Исҳоқов таржимаси. - Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2007. - Б. 10.
9. Авесто. Яшт китоби / М. Исҳоқов таржимаси. - Тошкент: Шарқ, 2001. - Б. 11, 81.
10. Толстов С. П. Древний Хорезм. - Москва: Издание МГУ, 1948. - С. 216.
11. Дмитриев С. В. Знамя в военно-политической культуре тюрко-монгольских кочевников // Журнал социологии и социальной антропологии. - 2001. - Т. IV, № 4. - С. 91.
12. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. - Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. - Б. 16.
13. Маҳмудов Қ. Туркий байроқлар рамзи // Фан ва турмуш. - 1991. - № 12. - Б. 20–21.
14. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. - Тошкент: Камалак, 1991. - Б. 148.
15. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. - Тошкент: Фан, 1990. - Б. 131–132.